

FALSAFADA ERKINLIK VA MA'SULIYAT: EKZISTINSIAL TAHLIL

Alimova Zulayho Ibrohimovna

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti falsafa kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ekzistensial falsafa doirasida erkinlik va mas'uliyat tushunchalarining mohiyati tahlil qilinadi. Inson mavjudligi erkin tanlovlar orqali shakllanishi, erkinlikning esa muqarrar ravishda mas'uliyatni yuzaga keltirishi asoslab beriladi. Tadqiqot jarayonida erkinlik va mas'uliyatning o'zaro dialektik bog'liqligi, shuningdek, ularning zamonaviy jamiyat sharoitidagi namoyon bo'lish xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Muallif insonning o'z hayoti uchun javobgarlikni anglash darajasi uning haqiqiy erkinligini belgilovchi muhim omil ekanligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zi: erkinlik, mas'uliyat, ekzistensializm, inson mavjudligi, tanlov, ong, borliq, axloq, identitet, falsafiy tahlil.

Zamonaviy falsafada insonning mavjudligi, uning erkinligi va mas'uliyati muammolari markaziy o'rin egallaydi. Ayniqsa, ekzistensial falsafa insonni tayyor mohiyatga ega mavjudot sifatida emas, balki o'zini o'zi yaratadigan, tanlovlar orqali shakllanadigan mavjudot sifatida talqin qiladi. Shu nuqtai nazardan, erkinlik inson borlig'ining ajralmas xususiyati sifatida qaraladi. Erkinlik masalasi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega, chunki har bir inson o'z hayoti davomida turli tanlovlar qiladi va aynan shu tanlovlar uning hayot yo'lini belgilaydi. Biroq, erkinlik o'z-o'zidan mas'uliyatni ham yuzaga keltiradi. Inson qanchalik erkin bo'lsa, u shunchalik o'z qarorlari va ularning oqibatlarini uchun javobgardir.[1:26]

Ushbu maqolaning maqsadi — erkinlik va mas'uliyat tushunchalarini ekzistensial falsafa doirasida tahlil qilish, ularning o'zaro bog'liqligini ochib berish hamda zamonaviy jamiyatdagi ahamiyatini yoritishdan iborat.

Ekzistensial falsafa XX asr falsafiy tafakkurining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, inson mavjudligi, uning erkinligi, tanlovi va mas'uliyati muammolarini markazga qo'yadi. Ushbu yo'nalish insonni tayyor mohiyatga ega mavjudot sifatida emas, balki o'z hayoti davomida o'zini o'zi yaratadigan, qarorlar qabul qilish orqali o'z mohiyatini shakllantiradigan subyekt sifatida talqin qiladi. Shu jihatdan, ekzistensializm an'anaviy metafizik qarashlardan farqli ravishda insonning individual tajribasiga, ichki kechinmalariga va subyektiv dunyosiga alohida e'tibor qaratadi. Ekzistensial falsafaning markaziy tushunchalaridan biri — mavjudlik (ekzistensiya)dir.

Ushbu tushunchaga ko‘ra, inson avval mavjud bo‘ladi, so‘ngra esa o‘z mohiyatini yaratadi.[2:81] Bu g‘oya insonning erkinligini asoslash bilan birga, uni chuqur mas‘uliyat oldida ham qo‘yadi. Inson o‘z tanlovlarida erkin bo‘lsa-da, u bu tanlovlarning oqibatlarini uchun javobgar hisoblanadi. Shu bois, ekzistensial falsafada erkinlik va mas‘uliyat o‘zaro uzviy bog‘liq kategoriyalar sifatida qaraladi.

Qo‘rquv, tashvish, yolg‘izlik, begonalashuv kabi fenomenlar ham muhim o‘rin egallaydi. Bu holatlar insonning mavjudlik mohiyatini anglash jarayonida yuzaga keladi va uni o‘z hayoti, qarorlari hamda mavjudlik mazmuni haqida chuqur o‘ylashga undaydi.[3:77] Ekzistensial falsafaga ko‘ra, aynan ana shunday “chegaraviy holatlar” insonni haqiqiy o‘zligini anglashga olib keladi. Ekzistensializm vakillari inson hayotining ma‘nosi oldindan belgilab qo‘yilmaganligini ta‘kidlaydilar. Hayot mazmuni insonning o‘zi tomonidan yaratiladi va bu jarayon uzluksiz tanlovlar bilan bog‘liq. Shu nuqtai nazardan, inson erkinlikka “mahkum” bo‘lgan mavjudot sifatida talqin qilinadi. Bu esa, o‘z navbatida, insonda doimiy ichki ziddiyat va mas‘uliyat hissini yuzaga keltiradi. Zamonaviy jamiyat sharoitida ekzistensial falsafa g‘oyalari yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Texnologik taraqqiyot, ijtimoiy o‘zgarishlar va axborot oqimining kuchayishi insonning o‘zligini anglash, hayot mazmunini topish va erkin tanlov qilish muammolarini yanada murakkablashtirmoqda. Shunday ekan, ekzistensial falsafa insonning ichki dunyosini, uning erkinligi va mas‘uliyatini anglashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotda falsafiy tahlilning bir qator metodlaridan foydalanildi. Jumladan, ekzistensializm vakillarining g‘oyalarini o‘rganishda qiyosiy-tahliliy metod asosiy o‘rin tutadi. Turli faylasuflarning erkinlik va mas‘uliyat haqidagi qarashlari o‘zaro solishtirilib, umumiy va farqli jihatlar aniqlanadi.

Shuningdek, fenomenologik yondashuv orqali insonning ichki kechinmalari, tanlov jarayonidagi psixologik holatlari va erkinlikni his etish tajribasi tahlil qilinadi. Bu usul insonning subyektiv tajribasini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Dialektik metod yordamida erkinlik va mas‘uliyat o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar va ularning birligi o‘rganiladi. Mazkur yondashuv ushbu ikki tushuncha bir-birini inkor etmasdan, aksincha, to‘ldirib borishini ko‘rsatadi.[4:102]

Bundan tashqari, ijtimoiy-falsafiy yondashuv asosida zamonaviy jamiyatda erkinlik va mas‘uliyat muammolari, xususan, globalizatsiya, raqamli muhit va ijtimoiy o‘zgarishlar kontekstida tahlil qilinadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ekzistensial falsafada erkinlik inson borlig‘ining asosiy belgisi sifatida talqin qilinadi. Inson o‘z tanlovlarini mustaqil ravishda amalga

oshiradi va aynan shu tanlovlar orqali o'z mohiyatini yaratadi. Biroq, erkinlik mutlaq mustaqillik emas, balki mas'uliyat bilan chambarchas bog'liq hodisadir. Mas'uliyat insonning o'z harakatlari, qarorlari va ularning oqibatlarini uchun javobgarligini anglatadi. Shu bois, erkinlik va mas'uliyat bir-birini to'ldiruvchi kategoriyalar sifatida namoyon bo'ladi. Erkinliksiz mas'uliyat bo'lmaganidek, mas'uliyatsiz erkinlik ham mazmunsiz bo'lib qoladi.

Zamonaviy jamiyat sharoitida bu muammo yanada dolzarb tus olmoqda. Axborot oqimining kuchayishi, tanlov imkoniyatlarining kengayishi inson oldida yangi mas'uliyatlarni yuzaga keltirmoqda. Shunday ekan, erkinlikni to'g'ri anglash va mas'uliyat bilan uyg'unlashtirish bugungi kunning muhim falsafiy va amaliy vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Fear and Trembling — Princeton: Princeton University Press, 1983.
2. Man's Search for Meaning — Boston: Beacon Press, 2006.
3. История западной философии — Москва: АСТ, 2010.
4. Экзистенциализм — это гуманизм — Москва: Прогресс, 1990.
5. Falsafa — Toshkent: O'zbekiston, 2018.
6. Falsafa asoslari — Toshkent: Fan, 2020.
7. G'arb falsafasi tarixi — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.